

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СТОСОВНО НЕОРЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ: ДОСВІД ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

Подано аналіз державної політики стосовно неорелігійних організацій Європи та України. При дослідженні використано не лише офіційні документи Парламентської Асамблеї Ради Європи, закони України, а й роз'яснення, доповіді, коментарі та офіційні заяви щодо цього явища.

Ключові слова: релігійні організації, Європа, Україна.

Представлен анализ государственной политики относительно неорелигиозных организаций Европы и Украины. При исследовании использованы не только официальные документы Парламентской Ассамблеи Совета Европы, законы Украины, но и разъяснения, доклады, комментарии и официальные заявления относительно этого явления.

Ключевые слова: религиозные организации, Европа, Украина.

The article presents an analysis of state policy concerning neoreligious organizations in Europe and Ukraine. In this study the author used not only the official documents of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the laws of Ukraine but also the explanations, reports, comments and official statements on this phenomenon.

Key words: religion organizations, Europe, Ukraine.

В Україні докладається багато зусиль для інтеграції в Європу, але чомусь зазначаються лише економічні, адміністративні зміни і зовсім не розглядаються питання посилення соціального захисту та благоустрою населення. Однією з таких проблем, яка потребує розгляду в Україні та сформована в країнах Європи, є державно-релігійна політика. Вона впродовж останніх десятиліть інтенсивно розроблялася і знайшла своє вираження в створенні загальноєвропейської організації (FECRIS). В Україні з цього питання, на жаль, немає чітко сформованої думки. Це пов'язано з постатеїстичним минулим і політикою держави, яка не враховує зазначене питання.

Дана стаття ставить своїм завданням показати досвід Європи у формуванні державної політики стосовно нерелігійних організацій, який може бути використаний в Україні.

Джерельна база статті ґрунтується на офіційних документах, тобто резолюціях, рекомендаціях та доповідях Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), які розміщено на їхньому офіційному сайті [13]. Недоліком сайту є те, що рекомендації та резолюції, починаючи з 2000 року, дублюються російською мовою, а всі інші документи – французькою та англійською. Також для більш коректного розуміння рекомендацій потребують дослідження доповіді, основу яких покладено в рекомендації. Ще одним джерелом стали рапорти Французької

міжвідомчої комісії з нагляду за сектантськими зловживаннями (MIVILUDES), у яких роз'яснюється політика Франції щодо зазначеної проблеми. Адекватно роз'яснюються межі свободи совісті, а також зазначаються правові механізми щодо протидії цим зловживанням.

Із вітчизняних джерел слід відзначити інформативні бази Державного комітету із національностей і релігій (Держкомнацрелігій), Інституту стратегічних досліджень та Інституту релігійних досліджень. На сайті останнього висвітлюються різні аспекти релігійного життя, зокрема аналізується не тільки європейське, але й світове законодавство. Аналізуючи матеріали, можна відстежити лобювання ним інтересів неорелігійних громад.

Також слід зазначити напрацювання правозахисної організації «Українська Гельсінська спілка з прав людини», яка опублікувала перші рекомендації Європейської Асамблеї стосовно застережень проти сект, де зазначено ряд протиправних дій не тільки неорелігійними, але й традиційними релігійними організаціями. Наполягання на тотальній свободі совісті та розформуванні (а не реформуванні) такого органу, як Держкомнацрелігій дає можливість стверджувати про не зовсім коректне висвітлення деяких аспектів вказаною організацією.

Моделі відносин між державою та релігійними об'єднаннями, зокрема новітніми, у різних країнах

світу розглядали С. Бийсбервельд, Б. Вайг, К. Дьюрем, В. Єленський, Г. Моран, Х. Папасторис, Г. Робертс, Р. Торфс, С. Феррарі, Д. Шорт, А. Подлекс, Р. Зиппеліус. Державну політику України щодо релігійних організацій розглядали В. Бондаренко, В. Єленський, Ю. Кальніш, М. Навіченко, О. Разумков, С. Сьомін, О. Шуба, В. Петрик та ін. У публікаціях Є. Балагущкіна, А. Григоренка, І. Григулевича, П. Гуревича, Є. Парнова, К. Привалова міститься інформація культурної та позакультурної практики новітніх релігійних об'єднань західноєвропейських країн, США та інших держав. Основним недоліком цих робіт є те, що на сьогодні вони вже застаріли. Деякі праці написано ще до 2000 року, а тому вони потребують перегляду з урахуванням нових документів, рекомендацій і законів.

Ще в 1999 році ПАРЕ зробила заяву про необхідність створення в кожній країні, яка входить до Європейського Союзу, державних установ для допомоги жертвам деструктивних сект і членам їхніх сімей. Рада Європи підкреслила, що особливо необхідно підтримувати створення подібних організацій у країнах Східної Європи. Це рішення було прийнято на Асамблеї Ради Європи одностайно. Окрім цього, депутати Ради Європи заявили про необхідність підвищення рівня інформованості населення про діяльність різноманітних релігійних, езотеричних і духовних груп. Ця інформація повинна захищати населення від непроханого вторгнення в їхнє життя сект, недобросовісного маніпулювання ними, негідного поводження з ними, індоктринації та «промивання» мозку [8, с. 71-73].

Таке ставлення Ради Європи обумовлено протиправною діяльністю сект, яка в окремих випадках може призвести до масових жертв.

Із 1968 року в Європі почали створюватися маргінальні групи, які жили громадами. Пізніше ці громади було визначено як сектантські рухи.

Період із 1972 по 1975 роки став початком відправлення неповнолітніх за кордон (приблизно тридцять дітей на рік лише з Франції) такими організаціями: Асоціацією об'єднання світового християнства, Сайєнтологічної церкви, Міжнародною організацією свідомості Крішні. Це явище мобілізувало сім'ї, чий діти таким чином опинилися в тій чи іншій секті за кордоном. Із часом вони створили асоціацію захисту сім'ї та особистості ADFI. У 1974 році перше таке об'єднання створено у Франції, у місті Ренне, яке очолив доктор Шамполльон.

У цей же час створюється європейська структура, європейська Федерація дослідницьких центрів та інформації про сектантські рухи (FECRIS).

У 1978 році мало місце колективне самогубство 923 послідовників Народного Храму в Гайане (Північна Америка).

У 1993 році 88 послідовників секти «Гілка Давіда» покінчили життя самогубством під час сутички з поліцією в містечку Вако (Штат Техас).

У 1994 році загинуло 53 послідовники секти «Орден «Храму Сонця»» у Швейцарії та Канаді.

5 березня 1995 року, у результаті нападу в Токійському метро секти «Аум Сінрікьо» з використанням газу зарин, загинуло 11 та постраждало 5 000 осіб (Японія).

23 грудня 1995 року в місті Векор (Франція) було знайдено 16 мертвих послідовників «Ордену «Храму Сонця»» [1, с. 9-10].

В Україні ставлення до проблеми сектантства досить неоднозначне і пов'язане з певними історичними подіями. Період атеїзму та боротьби з релігійною позначився тим, що на сьогодні сформована абсолютна протилежна думка, що будь-яка віра несе сподівання на щось краще, а тому всі спроби регламентування відносин між державою та релігійними об'єднаннями відразу відносять до поновлення гонінь і порушенням свободи совісті. Досить часто плутають свободу совісті та свободу віросповідання. Українська Гельсінська спілка з прав людини зазначає: *«У юридичному забезпеченні прав осіб, пов'язаних із їхніми релігійними переконаннями, слід розрізняти дві сторони: право вірити (свобода совісті) та право сповідувати (свобода релігії та віросповідання)»*.

Перше є абсолютним і повинно бути захищеним без будь-яких винятків від небажаного для особи втручання. Друге повинно, очевидно, містити низку обмежень. При цьому, у другому випадку фундаментальним є доступ людей до організаційної форми першого рівня, за допомогою якої можна сповідувати релігію» [8, с. 9].

Так, відповідно до резолюції громадського підходу держав Європейського співдружності до різноманітних порушень закону новими організаціями, функціонуючими під захистом, наданим релігійним об'єднанням у пункті «В» зазначається, що ставиться під сумнів не право на релігійне вірування, а незаконність залучення нових членів і ставлення до них [3].

Також, відповідно до Європейської конвенції, обмеження державою права осіб сповідувати релігію повинно відповідати класичним критеріям: обмеження повинні бути чітко визначені в законодавстві, вони повинні переслідувати одну із легітимних цілей (охорона громадського порядку, здоров'я та моральності населення або захист прав і свобод інших людей), а також мають бути необхідними в демократичному суспільстві.

Тому стає незрозумілою сучасна концептуальна державно-церковна політика України, яка зазначена Державним комітетом України у справах національностей та релігій: *«Концептуально сучасна державно-церковна політика України базується на трьох принципових положеннях:*

По-перше, свобода совісті є правовою категорією і водночас визначальною домінантою духовної суверенності особи.

По-друге, завдання держави – створити юридичні гарантії свободи совісті, демократичні умови світоглядного самовизначення і самореалізації особи.

По-третє, невід'ємне право людини – свобода світоглядного вибору (релігійного чи арелігійного), форм пізнання істини, суті трансцендентального, свого єднання з Богом.

Саме це виключає можливість втручання держави у сферу совісті, перешкоджає застосовувати свою владу для подолання неприйнятних для неї з ідеологічних чи політичних міркувань віросповідань, установлювати терміни для їх юридичного визнання. Такий підхід, що відповідає міжнародним критеріям і стандартам в галузі прав людини, зокрема вимогам

Загальної Декларації ООН з цього питання, став визначальним при формуванні в Україні конституційно-правового поля реалізації принципу свободи совісті» [10].

Вважаємо за необхідне зазначити, що така політика невтручання дала можливість у 1991 році в Україні розгорнути свою діяльність усім відомій секті «Біле Братство». Так, «мирні» віруючі вже 10 листопада 1993 року заблокували в Києві Софіївський собор, очікуючи кінця світу. Лише за допомогою міліції та спецпідрозділів було наведено громадський порядок. У той день багато громадян України, які перебували в цій секті, потрапили до психіатричних лікарень, а проти засновників секти порушено кримінальну справу. Після ув'язнення лідерів (Ю. Кривоногова – на 7 років, В. Ковальчука – на 6, М. Цвігун – на 4) масштаби діяльності «Білого Братства» відчутно й швидко скоротились.

Так, у Франції після схожого випадку 23 грудня 1995, коли в місті Векор знайшли 16 загинлих адептів «Ордена «Храму Сонця»», які покінчили життя самогубством, при державному апараті було створено відомство, яке слідкує та обмежує діяльність подібних організацій.

Головна мета діяльності відомої комісії MIVILUDES (Міжвідомча комісія з контролю за сектантським відхиленням) полягає в наступному:

1. Наглядати та аналізувати рухи сектантського характеру, шахрайства, які порушують права та основні свободи людини, становлять загрозу громадському порядку та порушують чинні закони.

2. Сприяти дотриманню громадських свобод, координації попереджувальних дій громадської влади проти шахрайств сектантських рухів.

3. Запроваджувати обмін інформацією між державними службами та адміністративну практику стосовно боротьби з сектантськими рухами.

4. Сприяти інформованості та освіченості державних службовців із даної тематики.

5. Інформувати населення про існуючу та можливу небезпеку, яка є в сектантських організаціях і сприяти допомозі та реабілітації постраждалим від цих рухів [1, с. 25-26].

Франція в області нагляду та боротьби з сектантськими рухами є передовою державою, яка запроваджує цілеспрямовані організаційні дії. Вона підтримує двобічні та багатобічні обміни досвідом у таких організаціях, як: Організація безпеки та співробітництва Європи (ОБСЄ), Рада Європи, ПАРЕ.

У даній сфері невід'ємним є також взаємовідносини Держави та релігії. Так, Європейський парламент у «Постанові про секти в Європі» від 12 лютого 1996 року в пункті 8 закликав Європейську Комісію та країни членів ЄС бути особливо обережними, щоб не допустити можливості здобуття сектами державної підтримки [11].

В Україні, незважаючи на те, що держава відділена від церкви, впроваджується інша політика. Так, згідно зі статтею «Релігійно-церковний комплекс і міжконфесійні відносини в сучасній Україні: стан, тенденції, проблеми розвитку», яка розміщена на сайті Державного комітету України у справах національностей і релігій, зазначається: «Проведений аналіз показує

наявність у суспільно-політичному та релігійно-церковному житті країни принаймні двох тенденцій. Одна з них – посилення конфесійної орієнтації партій, друга – набуття релігійними організаціями політичної спрямованості. Йдеться про одночасний процес політизації релігії і оцерковлення політики. Зазначений процес небезпечний своєю здатністю посилити соціальну напругу в суспільстві як на політичному, так і на релігійному ґрунті...» [9].

Наприклад, протягом грудня 2004 року неорелігійна громада «Посольство Боже» утворила спеціальну агітаційну сцену на Майдані Незалежності в Києві, звідки лунала агітація за кандидата в Президенти України В. Ющенко. Співні на кшталт «Ісус – наш Господь!» чергувалися зі скандуванням «Так! Ющенко». Також ними поширювалась спеціальна агітаційна література [8, с. 33].

Неоднозначно повів себе спеціальний орган державної влади з питань релігій. Державний комітет просто усунувся від цієї проблеми, заявивши, що немає важелів впливу на цю ситуацію і підсумував, що необхідно змінювати закон. Начебто не існує повноважень щодо припинення організацій, що здійснюють таку діяльність. Але йдеться про те, що Державний комітет навіть не виступив публічно з цієї теми, не надіслав попереджень до організацій і взагалі не здійснив жодної дії.

Також немає правових підстав для діяльності релігійних діячів на державних посадах. Прикладом цього може слугувати діяльність пастора баптистської церкви Олександра Турчинова, який перебував на різних державних посадах, зокрема на посаді начальника Служби Безпеки та першого віце-прем'єра України.

Вказана практика порушує Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод, закріплених Конституцією України: принцип відділення церкви від держави, Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», який передбачає не лише те, що релігійні організації не беруть участі в діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, але й не ведуть агітації.

Проте в жодного органа влади не виникло бажання зупинити таку практику.

Також викликає настороженість заява Державного комітету з справ національностей та релігій у статті «Особливості розвитку державно-церковних відносин та релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні», у якій зазначається: «З процесом розвитку міжнародної діяльності релігійних організацій України пов'язане і масштабне розгортання їхнього соціального служіння, милосердницької та добродійної роботи.

Завдяки активній співпраці вітчизняних релігійних спільнот із міжнародними благодійними центрами розширюються внутрішні можливості держави, що сприяють вирішенню соціальної проблем незахищених верств населення. Достатньо зазначити, що більше половини всієї гуманітарної допомоги надходить в Україну саме по лінії релігійних організацій.

Найбільш визначальним спрямуванням соціального служіння церков є допомога школам, будинкам-інтернатам, медичним закладам; облаштування

пунктів безкоштовного харчування; забезпечення медичного обстеження та лікування малозабезпечених; проведення літнього відпочинку дітей-сиріт та інвалідів; створення при релігійних організаціях дитячих будинків, «цикл-сиротинців» тощо» [9].

Неорелігійні організації, що мають потужну закордонну фінансову підтримку, за допомогою якої вирішують певні питання їхнього «місіонерства» в зазначених вище закладах. Так, наприклад, один із інтернатів міста Миколаєва у 2006 році потрапив під «благодійну» опіку неоп'ятидесятників. Платою за опіку стало розпорядження директора інтернату щодо обов'язкового відвідування учнями так званих «біблійних служб», які проводились адептами цієї організації.

Привертає до себе увагу практика організації Харизматичною церквою «Новий Заповіт» набору учнів у середніх навчальних закладах міста до літніх таборів. Діти дізналися про те, що табір знаходиться під опікою «харизматів», уже після прибуття на місце.

Псевдохристиянська організація мормонів «Церква Ісуса Христа Святих останніх днів» проводить безкоштовне навчання англійської мови. На цих заняттях, де переважна більшість слухачів – студенти та учні, фактично поєднується процес вивчення іноземної мови та ознайомлення з віровченням мормонів, тобто вербування людей до своєї організації.

У 2005 році в місті Миколаєві розгорнула свою проповідницьку діяльність секта Девіда Берга «Сім'я», керівництво якої здійснювалося іноземними громадянами. Проповідницька діяльність здійснювалася з грубим порушенням ст. 24 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». За проповідницьку діяльність при відсутності дозволу уповноважених органів на право перебування на території нашої держави із зазначеною місією, керівництво секти було депортовано із території України. Зазначена неорелігійна організація відома судовим справами в Європі щодо зґвалтування батьками своїх дітей, проституції, зокрема дитячої, та розповсюдження порнопродукції. Так, у Франції діяльність секти «Сім'я» заборонена, в інших країнах керівники секти притягалися до відповідальності з вищезазначеного приводу. У Миколаєві секта проводила музичні концерти в одному з інтернатів міста, чим забезпечила своїм «місіонерам» доступ до дітей, не маючи при цьому відповідної реєстрації.

У порушення чинного законодавства України керівниками окремих навчальних закладів міста Миколаєва надаються релігійним організаціям для проведення релігійних служб приміщення, підпорядковані навчальним закладам.

Аналізуючи політику ПАРЄ стосовно неорелігійних об'єднань і політику України ми спостерігаємо певну невідповідність. При розгляді законопроектів стосовно посилення закону «Про свободу совісті та релігійні організації» в Україні одразу зустрічають хвилі протесту від правозахисних організацій нібито це порушує Європейську конвенцію стосовно прав і свобод особистості. У той же час у самій Європі наш закон вважається одним із найліберальніших

стосовно релігійних організацій, враховуючи це, зрозуміло, що він, як і багато інших законів, потребує удосконалення.

Розглядаючи рекомендації ПАРЄ стосовно нових редакцій законів «Про релігійні об'єднання» таких країн, як Росія та Болгарія, ПАРЄ прямо рекомендує керуватися рекомендаціями 1396 (1999) «Релігія та демократія» і 1412 (1999) «Про незаконну діяльність сект». Для прикладу наведемо деякі рекомендації останньої:

9. Асамблея надає великого значення захисту найбільш вразливих осіб, особливо, дітей членів релігійних, езотеричних та духовних груп у випадку неналежного поводження, зґвалтування, ігнорування, навіювання за допомогою промивання мозку та неприйняття до школи, що робить неможливим для соціальних служб здійснювати нагляд.

10. Тому Асамблея закликає уряди країн-учасників:
- при необхідності, створювати чи підтримувати незалежні національні чи регіональні інформаційні центри щодо груп релігійного, езотеричного чи духовного характеру;
  - включати інформацію щодо історії та філософії важливих релігійних шкіл до загальної шкільної програми;
  - застосовувати звичайні процедури, передбачені кримінальним та цивільним правом проти незаконної практики, яка здійснюється від імені груп релігійного, езотеричного чи духовного характеру;
  - забезпечити, щоб законодавство щодо зобов'язання прийняття дітей до школи суворо застосовувалося і щоб відповідні органи влади втручалися у випадку його невиконання;
  - у випадку необхідності сприяти створенню неурядових організацій жертв чи родичів жертв релігійних, езотеричних чи духовних груп, особливо, у країнах Центральної та Східної Європи [8, с. 72-73].

Привертає увагу розуміння рекомендацій ПАРЄ. Так, в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень щодо проблем і подій суспільного розвитку «Механізми забезпечення свободи віросповідання в європейських країнах» під авторством В. Токмана розуміється, що рекомендація ПАРЄ 1396 «Релігія та демократія» наголошує, що проблеми виникають тоді, коли у світській державі релігійні об'єднання починають претендувати на реалізацію владних повноважень або коли політичні сили намагаються керувати церквами та деномінаціями [12]. І дійсно, якщо просто ознайомитись із рекомендацією, то складається приблизно таке ж саме враження, але цікавим є те, що сама ПАРЄ в наступних рекомендаціях 1804 (2007) «Держава, релігія, світське суспільство та права людини» і 1720 (2005) «Освіта та релігія» зазначає, що в рекомендації 1396 (1999) про релігію і демократію Асамблея заявляла, що «багато проблем сучасного суспільства, такі як фундаменталістські рухи і терористичні акти, расизм і ксенофобія, а також етнічні конфлікти, мають релігійний аспект» [6; 7], тобто першочергове враження толерантності хибне. Виважена та прагматична загальна політика Європи обмежує можли-

вість зловживання правами та свободами. Наприклад, гасло Франції стосовно неорелігійних організацій «Ніякої свободи тим, хто її порушує!».

Також, у рекомендації 1804 (2007) у пунктах 16 та 17 зазначається, що «Свобода релігії захищена Статтею 9 Європейської конвенції про права людини і Статтею 18 Загальної декларації прав людини. Однак така свобода не є безмежною: неприйнятна релігія, доктрина або обряди якої суперечать іншим основним правам. У будь-якому випадку щодо цих свобод можуть встановлюватися лише такі обмеження, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» (Стаття 9.2 Конвенції).

Держави також не мають права допускати розповсюдження релігійних принципів, які, будучи втіленими в життя, порушили б права людини. Якщо в цьому плані існують сумніви, державам слід

вимагати від релігійних лідерів зайняти недвозначну позицію на користь верховенства прав людини, які викладені в Європейській конвенції про права людини, по відношенню до будь-яких релігійних принципів [7].

Таким чином, з викладеного можна зробити висновок, що в Європі релігійна політика є пріоритетною у зв'язку з появою і діяльністю неорелігійних об'єднань і поширенням ісламу. І саме тому євроінтеграція України вимагає також упорядкування державно-релігійних відносин, які сьогодні знаходяться в невизначеному стані. Адже, маючи досвід діяльності Білого Братства, і надалі проводити таку ж саму політику невтручання стосовно неорелігійних об'єднань не є виправданою, бо обумовлює можливість повторного виникнення подібних явищ. І саме тому практика Європи з цього питання, яка напрацьовувалась у більш сприятливих, прагматичних і неупереджених умовах, є необхідною та корисною для України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Guide de l'agent public face aux dérives sectaires» La Documentation française 29-31. – Paris, 2007. – 119 p.
2. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Les collectivités territoriales face aux dérives sectaires» La Documentation française 29-31. – Paris, 2005 – 148 p.
3. Резолюция общественного подхода государств членов Европейского Содружества к различным нарушениям закона новыми организациями, функционирующими под защитой, предоставляемой религиозным объединениям, от 22.05.1984. – Режим доступу: www.stolica.narod.ru/stran/006.html.
4. Рекомендация Парламентської асамблеї Ради Європи № 1178 від 1992 «Щодо сект та нових релігійних рухів». – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta92/FREC1178.HTM>.
5. Рекомендация Парламентської асамблеї Ради Європи № 1556 от 2002 «Религия и перемены в Центральной и Восточной Европе». – Режим доступу: http://www.coe.int/T/t/Parliamentary_Assembly/.%5BRussian_documents%5D/%5B2002%5D/%5BAvril2002%5D/Rek_1556.asp#TopOfPage.
6. Рекомендация Парламентської асамблеї Ради Європи № 1720 от 2005 «Образование и религия». – Режим доступу: http://www.coe.int/T/t/Parliamentary_Assembly/.%5BRussian_documents%5D/%5B2005%5D/%5BOct2005%5D/Rec1720_rus.asp#TopOfPage.
7. Рекомендация Парламентської асамблеї Ради Європи № 804 от 2007 «Государство, религия, светское общество и права человека». – Режим доступу: http://www.coe.int/T/t/Parliamentary_Assembly/.%5BRussian_documents%5D/%5B2007%5D/%5BJun2007%5D/Rec1804_rus.asp.
8. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / За ред. Володимира Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини ; МГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ». Худож.-оформ. Б. Захаров. – Х. : Фоліо, 2005 – 92 с.
9. Державний комітет з національностей та релігій, Г. Попов : Релігійно-церковний комплекс та міжконфесійні відносини в сучасній Україні : стан, тенденції, проблеми розвитку. – Режим доступу: www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=49632&cat_id=47896.
10. Державний комітет з національностей та релігій : Особливості розвитку державно-церковних відносин та релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні. – Режим доступу : www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=49048&cat_id=4789.
11. Европейский парламент : свобода религии не оправдывает нарушений прав человека. – Режим доступу : <http://evolkov.net/cults/official.docs/euprt96.html>.
12. Національний інститут стратегічних досліджень, відділ гуманітарної політики В. Токман : Механізми забезпечення свободи віросповідання в європейських країнах. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/11.htm.
13. Парламентська асамблея Ради Європи. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/>.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.